

АФЗАЛИЙНИНГ “МАЖМАЪУ-Л-МАСОИЛ” АСАРИ – АДАБИЙ МАНБА

ҒУЛОМОВА ҲИЛОЛА

Тадқиқотчи, Ўзбекистон тарихи давлат музейи

Аннотация. Мазкур мақола Афзалийнинг туркий назмда ёзилган “Мажмаъу-л-масоил” асарига бағишланган бўлиб, унда фикҳ масалалари катта бадиий маҳорат билан баён қилингани, шоирнинг асарда таъбиҳ, таъдид, тазод каби кўплаб санъатларни кенг қўллагани мисоллар орқали ёритиб берилган.

Таянч сўз ва иборалар: адабий манба, фикҳ, Афзалий, “Мажмаъу-л-масоил”, бадиий маҳорат, таъдид, тазод.

Аннотация. Произведение «Мажмаъу-л-масоил» поэта Афзали является литературным произведением посвященный вопросам фикха. В данной статье анализируется художественное мастерство поэта в примере использования словесных фигур как таъбиҳ (сравнение), таъдид (перечисление) и тазод (антитеза).

Опорные слова и выражения: литературный источник, фикх, Афзалий, “Мажмаъу-л-масоил”, художественный талант, таъдид (перечисление), тазод (антитеза).

Abstract. The “Majma'u-l-masail” by Afzaliy is a literary source. The article deals with analyses of the “Majma'u-l-masail” by Afzaliy written in Turkic prose and throws light on the author's literary skill in disclosing the questions of fiqh by means of various literary arts as tashbih, ta'did, tazad and others.

Keywords and expressions: literary source, fiqh, Afzaliy, “Majma'u-l-masail”, artistic skill, ta'did, tazad.

Марказий Осиёда қадимдан дунёвий фанлар билан бир қаторда Куръон, ҳадис ва уларга оид билимларни эгаллашга ҳам алоҳида аҳамият берилган ва бу исломга оид илмий ва бадиий услубда яратилган асарларнинг кўпайишига олиб келган. Жумладан, Мовароуннаҳр фикҳ мактабининг буюк намояндалари кўплаб илмий рисоалар ёзиб қолдирганлар. Улар асосида яратилган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Мубаййин” асари каби туркийда битилган адабий-диний манбалар ҳам фикҳшуносликда, ҳам ўзбек адабиётида алоҳида аҳамиятга эга. Бу асарлар фикҳ масалаларини ёритиш орқали инсонни маънавий жиҳатдан тарбияловчи ва ёшларни динимиз асослари орқали пок ахлоққа ундовчи ғояларни ўз ичига олган. Уларнинг кўплаб нусхалари ўлкамизда мавжуд бўлган қўлёзма хазиналари ва шахсий кутубхоналарда сақланмоқда.

Қўлёзма ва тошбосма асарлар орасида ўзбек мумтоз шоирларининг нодир ва қадимий асарлари ҳам бор. Шулар қаторида Афзалий-

нинг “Мажмаъу-л-масоил” асари ўрин олган қўлёзма-мажмуа ҳам эътиборга лойиқ.

Мазкур қўлёзма ўлчами 26х15 см. бўлиб, муқоваси лакланган тўқ сариқ рангли қалин картондан ишланган. Муқова икки томонида учтадан тўқ қизил ва яшил ранглардаги ромбсимон ўйма нақшлар билан безатилган, лабакиси ва муқова четлари уринган, кўлами 250 варақ.

Асарлар матни шарқ қоғозига, чиройли наस्ताълиқ хатида кўчирилган, пойгир мавжуд. Дастлабки 1–3 ва 5-бетларида горизонтал ва вертикал йўналишда “Кофия”, “Мухтасар” каби асарлардан ҳадислар кўчирилган. Навбатдаги олти бет бўш қолган. Кейинги 12–13 ва 15-бетларда 1295 тарихи билан тугаган форсча матнлар бор.

Биринчи асар басмаласининг юқори қисмида унвон учун жой қолдирилган, шу саҳифада кўк рангли, наватдагисида кўк ва қизил рангли жадвал бор. Ёзув ўлчами 18х10 см, саҳифалар 15 қатордан, матнлар

бир ва икки устундан иборат, пойгир мавжуд, айрим саҳифаларнинг ҳошияларида ёзувлар бор. Булар шарҳлар, ҳадислар, матнда тушунарсиз, хато ёзилган ва тушиб қолган сўзлардир. Қўлёзманинг 4, 5, 40, 46, 89, 93, 95, 190, 191, 192, 228, 229, 230, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248-варақлари бўш, матнда узилиш бор.

Бу қўлёзма таркибига Афзалий таҳаллуси билан ижод қилган Мир Афзал қаламига мансуб “Мажмаъу-л-масоил” асари ҳам киритилган. Бу Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Мубаййин”¹ асари туркумига кирувчи асарлардан ҳисобланади. “Мажмаъу-л-масоил” муаллифининг шахси ҳақида Мутрибий Самарқандий “Тазкират аш-шуаро”да қуйидаги маълумотларни келтирган: “Афзалий саййидлик нисбаси билан танилган кишидир. Самарқанднинг қадимий шоирларидан саналади. Мавлоно Мушфикий ва Мавлоно Донишийлар билан ҳам замондош бўлган. Асли исми Мир Афзал. Шу сабаб шеърда Афзалий таҳаллусини қўллайди”². Шунингдек, тазкирада Мир Афзалнинг аруз, қофия каби шеъриятга оид илмларни яхши билиши каби фазилатлари “Илму фазлда куруқ эмас. Шеъриятга оид кўпгина рисоаларни мутолаа қилиб, аруз ва қофия илмидан хабардор эканини намойиш этади. Чиройли шеърлари ва султонлару ҳоконлар мадҳида битган ажойиб қасидалари бор”, деб таърифланган³.

Афзалийнинг яхши шоирлиги ҳақидаги фикрларга унинг “Мажмаъу-л-масоил” асари далил бўла олади. Асарда фикҳ масалалари катта бадий маҳорат билан шеърий усулда баён қилинган. Бу қўлёзма 1286 ҳ./1843–1844 м. йилда қўчирилган.

“Мажмаъу-л-масоил” туркумидаги асарлар ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номли шарқшунослик институтининг Ҳамид Сулаймон фон-

дида ҳам сақланмоқда. Булар 1248 ҳижрийда ёзилган 124 саҳифадан иборат 1969 рақамли, 202 саҳифадан иборат 2455 рақамли, 1210 ҳижрийда ёзилган 160 саҳифадан иборат 3708 рақамли, 1110 ҳижрийда ёзилган 122 саҳифадан иборат 5509 рақамли қўлёзмалардир.

Афзалий қаламига мансуб “Мажмаъу-л-масоил” асари мажмуанинг 486–192а саҳифаларини ўз ичига олган. Асар матни чиройли хатда икки устун кўринишида қўчирилган. Муаллиф асарнинг номланиши ҳақида шундай ёзади:

*Ман масоил назм қилдим, эй, ҳабиб,
Ёд олиб дейинг, иморат қил, лабиб.*

*Банда бўлсанг, сидқи ила тоатда бўл,
Токе қилгай тоатингни Ҳақ қабул.*

*Бас, дедим ман ушбу дурри шоҳвор
“Мажмаъу-л-масоил” отин эътибор⁴.*

Асар басмаласининг юқорисида “*Йа, Фаттоҳ, утаммиму бо ал-хайр*” (Эй, Фаттоҳ, яхшилик билан тамомлай) деб ёзилган, ундан юқорида унвон учун жой қолган, басмаладан кейинги матн шундай бошланади:

*Барчадин бир-бир қиёматда сўрар
Ул намозу рўзаву ҳаждин кибор⁵.*

Асарнинг охири:

*Афзалий назм айлади шоҳ карам,
Ўзи ўлса, назм қолгай муҳтарам⁶.*

Сўнгра қуйидаги матндан иборат колофон келтирилган:

Таммат ал-китоб би-инояти ал-Малики ал-Ваҳҳоб ʼала яди фақир ал-ҳақир қалил ал-иҳсон қасир ал-исён мулла Азиз Муҳаммад ибн мулла Олим Суфий Шоший. Аллоҳум изфир зунубаҳумо ва саттир ʼујубаҳумо ва ихфаз ийманаҳума фи ахири ал-вақти. Би-ҳурмати ал-набиййи ва олиҳи ва асҳобиҳи ажмаъийн. 1286 таммат⁷ (Китоб Ваҳҳоб Малик инояти

¹ Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Мубаййин. Нашрга тайёрловчи: Ҳ. Ҳасанов. – Т., 2011.

² Мутрибий Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – Т.: Мумтоз сўз, 2013. 89-б.

³ Ўша манба. Ўша бет.

⁴ Афзалийнинг “Мажмаъу-л-масоил” асари киритилган қўлёзма-мажмуа. 486 саҳифа.

⁵ Ўша манба. Ўша саҳифа.

⁶ Ўша манба. 192а саҳифа.

⁷ Ўша манба. Ўша саҳифа.

билан яхшилиги озу исёни кўп фақир ҳақир мулла Олим Суфий Шоший томонидан – Аллоҳ, уларнинг гуноҳларини кечиргин, айбларини яширгин ва сўнгги вақтда имонларини асрагин – набий ва унга эргашиганлару саҳобаларга ҳурмат билан тамомланди).

Колофоннинг қуйи қисми ўнг ва чап томонда қиялатиб икки байт ёзилган. Ўнг томонда:

*Ҳар ке хонад дуо тамаъ дорам,
з-онке ман бандайе гуноҳкорам¹.*

(Гуноҳкор банда бўлганим учун ҳар бир ўқиган одамдан (мени) дуо қилишига умид қиламан.)

Чап томонда:

*Шуд ба-тавфиқе худойи ла-йанам,
ин китобат рузе шанбе тамом².*

(Ухламас Худонинг тавфиқи билан бу китобат шанба кун яқунланди).

“Мажмаъу-л-масоил” асарини мукадди-ма, масалалар ва хотима қисмларга бўлиш мумкин. Ҳар бир масала алоҳида сарлавҳа остига олинган.

Мукаддимадан шоирнинг ўқувчиларга на-сихати (“Банда бўлсанг, сидки ила тоатда бўл, токе қилғай тоатингни Ҳақ қабул”), асарнинг туркийда ёзилгани (“Назм айтиб туркий тил-ла тўқтум ʻасал”, “Кимки туркий ўлса сўзум фаҳм айлар ул”), Яратганга ўтинч (“Афзалийга раҳмат айла, эй Худо, дар дами охирда қил иймон ато”), Пайғамбар мадҳи (“Бил, Муҳаммад маҳмуду ҳомид эрур, Аҳмад саъуд саъид соъид эрур”) кабилар ўрин олган.

Сўнгра имомлар, кироат, намоз, таҳорат, ғусл, рўза, сулҳ ва бошқа кўплаб фикҳий масалалар баён қилинган. Асар “Барча имомлар васфининг баёни”, “Асл масаланинг баёни”, “Об вадий ва об мазийнинг баёни”, “Мақтуъу-л-йадайннинг баёни” (“Қўллари кесилганнинг баёни”), “Махорижу-л-хуруф баёни” (“Товушлар артикуляцияси ва акустикаси баёни”), “Қори, аъробий хато қилса, анинг баёни”, “Бандаларнинг баёни”, “Дўст тутмоқнинг баёни”, “Ота-онанинг ризоси баёни”, “Саййид,

носаййидларнинг баёни”, “Талаб қилмоқнинг баёни”, “Адолатнинг баёни” каби юздан ортик мавзуларни ўз ичига олган.

Асар хотимаси “Назм ила қилдим тамом ушбу китоб, ким ўқуса фаҳм этиб, олғай савоб” байти билан бошланган ва китобнинг фазилатлари баён қилинган.

Афзалий ўз даврининг етук шоирларидан саналган. Унинг ижодий маҳорати, дастлаб, асар мазмунини ифодалаш учун макбул йўл танлай олганида намоён бўлади. У мавзуларни содда тилда баён қилади, бадий воситаларни меъёрда қўллайди. Асарда тажнис, тавзеъ, иштиқоқ каби санъатлар кенг қўлланган бўлиб, қуйида келтирилган мисолдаги “жалил” – “қалил”, “масал” – “ʻасал” жуфтликлари тажнис-и лоҳиқ, “айтиб туркий тил-ла тўқтум” – [т] товушига тавзеъ, “алфоз” ва “лафз” сўзлари иштиқоқ санъатларини ҳосил қилган:

*Айласа тавфиқ бизга Ул Жалил,
Назм сур маъни би-алфози қалил.*

*Ман араб лафзи била кўрдум масал,
Назм айтиб туркий тил-ла тўқтум ʻасал³.*

Афзалий “ҳмд” ўзагидан “Муҳаммад маҳмуду ҳомид”, “съд” ўзагидан “саъуд саъид соъид” сўзларини бирга келтириб, иштиқокнинг гўзал намунасини яратган:

*Бил, Муҳаммад маҳмуду ҳомид эрур
Аҳмад саъуд саъид соъид эрур⁴.*

Шоир санаб ўтилганлардан ташқари, ташбиҳ, таъдид, тазод каби кўплаб санъатлардан унумли фойдаланган. Афзалий ўзининг мазкур асари билан ўзбек адабиёти ха-зинасини муносиб манба билан бойитди.

“Мажмаъу-л-масоил” асарини чуқур тадқиқ қилиш унинг муаллифи бўлган истеъдодли шоир Афзалий ижоди билан танишиш ва унинг поэтик маҳоратини кенг миқёсда ёритишга имкон беради.

¹ Ўша манба. Ўша саҳифа.

² Афзалийнинг “Мажмаъу-л-масоил” асари киритилган қўлёзма-мажмуа. 192а саҳифа.

³ Ўша манба. 49а саҳифа.

⁴ Афзалийнинг “Мажмаъу-л-масоил” асари киритилган қўлёзма-мажмуа. 49а саҳифа.